8. **Кульчицький В., Бойко І., Сидорчук О.** Фундатор судової реформи у царській Росії С. І. Зарудний та суд присяжних. *Право України: Юридичний журнал*, 2004. № 8. С. 114–117.

9. **Модзалевский В. Л.** Малороссийский Родословник. Том II. Е–К. Київ: Типфія Т–ва Г. Л. Фронцкевич и Ко, 1910. 720 с.

10. **Мойсинович А. М.** Судебная реформа 1864 г. в оценках современников и исследователей второй половины XIX – начала XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02; 07.00.09. Ярославль, 2006. 25 с.

11. **Рум'янцев В. О.** Сергій Іванович Зарудний і судова реформа 1864 року. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 57–65.

12. **Скуратович І. М.** Значення підготовчого етапу у прийнятті судової реформи 1864 р. *Форум права*. 2014. № 3. С. 346–351.

13. **Томазов В. В.** Зарудні. Український Генеалогічний Форум. URL: <https://ukrgenealogy.com.ua/viewtopic.php?f=27&t=3389> (дата звернення: 09. 02. 2019).

Надійшла до редкол.: 14. 02. 2019

Прорецензовано: 03. 03. 2019

УДК 94 (477.7)«1906/1913»

DOI: 10.33287/1195

Конфлікти в середовищі російської політичної еміграції в Швейцарії 1870 р.

Ю. І. Коломоєць

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Проаналізовано конфлікти у середовищі російської еміграції в Швейцарії після смерті Герцена; висвітлено причини розбіжностей та їх роль у послабленні опору царському режиму.

Ключові слова: Швейцарія; еміграція; М. Бакунін; С. Нечаєв; М. Утін.

Проанализированы конфликты в среде российской эмиграции после смерти Герцена; освещены причины разногласий и их роль в ослаблении сопротивления царскому режиму.

Ключевые слова: Швейцария; эмиграция; М. Бакунин; С. Нечаев; М. Утин.

Russian political emigration from the beginning of its birth in the first half of the nineteenth century was constantly in search of forms and methods of struggle with royal power in the homeland. Detachment from Russia, the feeling of isolation that was inherent in emigration to the early twentieth century, were an important factor in the ongoing conflicts that took place in its environment. We note the conflicts between the «old» and the «young» emigration in the late 1860's,

between the Marxists and the populists of the 1880's, between the revolutionary Marxists and the «economists» at the end of the 1890's. All of these, as a rule, were due to excessive the ambitions of some leaders, the attempt to become the «rulers of ideas» for revolutionary youth, due to significant financial problems. In the list of these and similar conflicts there are events of 1870, when in the environment of political emigration there are two serious confrontations between the leader of anarchists M. Bakunin on the one hand and S. Nechaev or «Russian section of the First International» - on the other. These conflicts significantly influenced the situation in emigration, disorganized it, weakened the ability to fight the tsarist regime. They were accompanied by sharp accusations, searches for compromising materials, attempts to get support from leaders of the world revolutionary movement. The ambitions of young revolutionaries such as S. Nechaev or M. Utin were also connected with the attempt to take the main place among the emigrants, moving to the background of former leaders M. Bakunin, M. Ogarev, P. Lavrov. All this led to split in emigrant colonies, which consisted mainly of student youth. Violent discussions, accusations, boycotts became a hallmark of emigrant life. Basically, all these events took place in Switzerland, which at that time already became the center of not only Russian, but also international political emigration. Conflicts were directed at the political annihilation of the opponents, which subsequently resulted in the arrest and extradition to the Russian government of S. Nechaev in 1872, the cessation of the activities of the Russian Section of the First International and the return of M. Utin to Russia and the cessation of revolutionary activity in general. The positive side of these conflicts was the rallying of emigrants around their leaders, better information on the state of affairs in their environment, the development of new forms and methods of interaction and the strengthening of the role of revolutionaries from Russia itself.

Keywords: Switzerland; emigration; M. Bakunin; S. Nechaev; M. Utin.

Питання, пов'язані з діяльністю політичної еміграції, завжди були у колі уваги як вітчизняних, так і закордонних істориків. Актуальність дослідження еміграційних питань була пов'язана з тими наслідками, до яких привела діяльність російської еміграції на початку ХХ ст., а саме: активне сприяння розвитку революційного руху, значний внесок у підготовку революцій 1905–1907 та 1917 рр., що врешті-решт закінчилися приходом до влади радикального крила російської соціал-демократії в особі більшовицької партії. Слід зазначити, що накопичення сил і досвіду в еміграції відбувалося протягом десятиліть і таким чином дуже багато питань та проблем підлягали безумовному вивченню. Темою цієї статті є аналіз одного з яскравих епізодів в історії російської політичної еміграції, який отримав неоднозначні оцінки з боку дослідників. Нехтуючи важливим принципом об'єктивності, вітчизняні історики намагалися зайняти позицію прихильників одного або іншого табору. Лише в 1930-х рр. у повній мірі склалася точка зору щодо конфліктів почат-

ку 1870-х рр., коли була проголошена правильною лише «Російська секція Першого Інтернаціоналу», а всі інші організації визнані малозначущими та шкідливими. В наш час переважна більшість дослідників схиляється до підтримки позиції лідера анархізму М. Бакуніна, засуджуючи терористичні устремління його опонента С. Нечаєва.

Отже, ситуація, що склалася в російській політичній еміграції на 1870 р., відзначалася певною невизначеністю в подальшій роботі, оскільки в цей час помер провідний емігрантський діяч О. Герцен, з ім'ям якого були пов'язані основні здобутки революціонерів у вигнанні у попередній період. Цю ситуацію досить яскраво змалював російський мандрівник і громадський діяч М. Венюков, який у своїх спогадах підкреслював, що спостерігалось «виродження старої, дворянської еміграції, та заміна її семінарською... Я незадовго перед тим прочитав том посмертних статей О. Герцена з негативними відгуками про бурсацьку еміграцію і тепер переконався, що покійник був повністю правий» [3, с. 140]. В середовищі еміграції існувала навіть певна розгубленість щодо подальшої її долі. Це, перед усім, було пов'язано з матеріальними проблемами, оскільки зі смертю О. Герцена могло повністю припинитися фінансування видавничої справи російської еміграції. Це питання тимчасово вирішилося лише після перевodu М. Огарьовим з Парижа до Швейцарії всього емігрантського фонду [6, с. 3], а також наданням фінансової допомоги з боку деяких російських меценатів, як то Сапожников, Воронін та ін. [6, с. 10]. У такі переломні часи дуже часто з'являються якісь особи, що претендують на особливу роль, всіляко відтіняючи свої заслуги і даючи можливі орієнтири для подальшого розвитку боротьби.

Втрата певних орієнтирів для іммігрантів відбувалася ще за рахунок прибуття в 1870 р. значної кількості нових іммігрантів, які вже сповідували іншу, ніж їх попередники, ідеологію. Ця ідеологія часто була не зовсім зрозумілою ветеранам еміграції, що призводило до багатьох терть та конфліктів. Про це повідомляв і жандармський генерал М. Голіцин, який підкреслював, що «нові емігранти продовжували прибувати до Швейцарії, спочатку, зрозуміло, під псевдонімами – російськими та іноземними. Новоприбулі направлялися більш за все в Цюрих; з'явилася велика кількість молоді, що вступала до університету та політехнікуму, деякі лише про людське око, щоб приховати пряму участь у «російській революційній справі» [6, с. 10]. Слід також зазначити, що додатковим

фактором, який впливав на вибір країни для еміграції для студентів була вартість освіти. Н. О. Огарьова зазначала з цього приводу, що «у Цюріху жахливо дешева і добра освіта» [1, с. 75]. Важливою причиною напливу емігрантів до Швейцарії стала франко-пруська війна, яка унеможливлювала їм плідну роботу у воюючих країнах. Набагато простіше справа виявлялася в альпійській республіці. Як зазначав письменник Ф. Буслаєв «в Швейцарії ми пережили і відчувли всі грізні моменти франко-германської війни [2, с. 371].

Найбільш знаковою фігурою з новоприбулих став С. Нечаєв, організатор і лідер російської групи «Народна розправа», який втік з Росії після вбивства студента Іванова. Цікаву оцінку його постаті надала революціонерка та емігрантка В. Александровська, яка у своїй заяві від 31 березня 1870 р. вказувала, що «особистість Нечаєва за моїм уважним, хоча й короткочасним спостереженням, має наступні якості. Він сміливий та гострий на розум, але не завжди обережний, сміливий же до нахабства. Деспот дуже однобічний. Хитрий та підозріливий, але неглибокий та однобічно легковірний. Непохитної волі, але з неправильним судженням. Дієвий до виснаження» [13, с. 140].

І ось саме така особа прибула до Швейцарії з метою продовжити свою революційну діяльність. З нашої точки зору С. Нечаєв був також дуже марнословним, бажаючи стати керівником не тільки російської еміграції, але й всього революційного руху. Про це свідчить прокламація «Початок революції», авторство якої приписується С. Нечаєву, що була знайдена в Петербурзі на початку 1870 р. У ній підкреслювалося, що «ми розриваємо зв'язок з політичними емігрантами, які не бажають повертатися на батьківщину для участі в боротьбі. Виключення – для тих емігрантів, які вже заявили про себе в якості робітників європейської революції [9, с. 295]. Фактично подібна заява була продовженням певної традиції в російському революційному русі, яку започаткував П. Заїчневський та організація «Молода Росія» на початку 1860-х рр. Негативне ставлення до еміграції полягало у тому, що, на думку П. Заїчневського, діяти, що знаходяться в еміграції, перестають розуміти особливості революційного руху в Росії.

Також свідченням марнословства С. Нечаєва ми вважаємо його лист до німецької газети, в якому він підкреслював, що «арешти й видачі російських емігрантів вказують на в деякій мірі взаємне «заплющування очей» в урядів всіх націй, наляканих наближенням народного суду» [12, с. 209]. Цікавим, на нашу думку, є висновок емігранта М. Сажина, який у своїх спогадах підкреслював, що за

висловом М. Бакуніна Нечаєв «це людина несповна розуму, яка отожднювала себе з революцією» [17, с. 17]. На завершення портрету С. Нечаєва слід наголосити на тому, що, знаходячись на початку 1880-х рр. у російській в'язниці, він відмовився від допомоги народовольців у звільненні, оскільки вважав, що вони повинні були зосередитися на вбивстві царя Олександра II.

Необхідно також звернути увагу на те, що, прибувши до Швейцарії, С. Нечаєву швидко вдалося підкорити своєму впливу М. Огарьова, змусивши останнього передати всі наявні гроші на продовження видавництва «Колокола», який повинен був виходити за редакцією самого С. Нечаєва. При цьому за свідченням жандармського генерала С. Татіщева М. Огарьов «повністю підпав під вплив Нечаєва, поквапившись віддати йому 20 тисяч франків» [21, с. 245]. Слід цілком погодитися з думкою дослідниці Н. Пірумової про те, що зміст нового «Колокола», на відміну від часів видавництва його О. Герценом, являв собою «еклектичну суміш різних політичних напрямів», що викликало перші публічні заперечення М. Бакуніна [14, с. 76]. Усього вийшло 6 номерів журналу, після чого він остаточно припинив існування, оскільки катастрофічно не вистачало співробітників та передплатників.

З іншого боку С. Нечаєву дуже хотілося підкорити лідера міжнародного анархізму М. Бакуніна, оскільки останній користувався величезною популярністю не лише в середовищі російської еміграції, але й у європейському революційному русі. З точки зору історика Б. Глінського, «вплив Бакуніна на російську еміграцію полягав не тільки у особистому прикладі активної революційної діяльності, яка гіпнотизувала оточуючих, засліплювала та загвинчувала нерви, скільки у тім писанні, яке в великій кількості виходило з-під його пера» [5, с. 377]. Спочатку С. Нечаєву вдалося заручитися підтримкою М. Бакуніна, якому він багато розповідав про перспективи розвитку революційного руху в Росії.

Важливим видається питання, чому М. Бакунін вирішив спочатку зробити ставку на С. Нечаєва? Для розуміння цього необхідно звернутися до його характеристики як особи. Перш за все він доводив емігрантам, що саме за ним стоїть весь революційний рух на батьківщині, за ним майбутнє революції. Сам лідер анархізму, відірваний вже десятиліття від подій на батьківщині, спочатку не міг, звичайно, об'єктивно оцінити заяви фанатика-авантюриста. Зрештою великою хворобою політичної еміграції, а саме її вождів, була ізольованість від того, що відбувалося на батьківщині, що не

раз грало злий жарт із ними: з Герценом та Огарьовим, Бакунінім і Лавровим, Плехановим і Ленінім.

Перелом у ситуації, пов'язаної з лідерством С. Нечаєва, відбувся у зв'язку з приїздом до Женеви відомого російського революціонера Г. Лопатіна, який розкрив справжню роль С. Нечаєва в революційному русі [10, с. 10]. Саме Г. Лопатін викрив ті містифікації, які намагався запровадити Нечаєв. Не можна не погодитися з висновком визначного історика Є. Тарле, який підкреслював, що розрив між Бакунінім та Нечаєвим відбувся в середині літа 1870 р., «після того, як відкрили мало-помалу, що Нечаєв для забезпечення за собою диктатури вдавався до всілякого роду сзуйтських маневрів, до брехні, крадіжки документів та ін.» [20, с. 311]. Цікавим, з нашої точки зору, є також лист емігранта-видавця М. Елпідіна П. Лаврову в серпні 1870 р., в якому є аналіз подій, що відбувалися в середовищі російської еміграції в Швейцарії. «Розрізненість її [еміграції. – Ю. К.], – зазначав М. Елпідін, – витікає часто з різноманітних поглядів на пропаганду і застосування революційних принципів на практиці, частково ж тому, що любов говорити й писати всіляку нісенітницю призвела деяких до непослідовності, а інших змусило дивитися на цих говорунів і письменників з іронічної точки зору» [8, арк. 9]. Звичайно, що розчарування лідера анархізму негідною поведінкою Нечаєва було дуже великим.

У підсумку М. Бакунін повністю розірвав стосунки з С. Нечаєвим. При цьому в листі до емігранта Мрочковського у серпні 1870 р. він надав Нечаєву таку характеристику. Бакунін підкреслював, що «після розгрому [організацій в Росії. – Ю. К.] залишились тільки Нечаєв та Серебренніков та ще 2 других особи за кордоном. Невдачі в Росії довели Нечаєва до божевілля. Він почав робити дурницю за дурницею..., зв'язок з Нечаєвим став неможливим, він зрадив всілякій солідарності» [15, с. 298]. Про свій розрив з Нечаєвим М. Бакунін повідомив не тільки емігрантів у Швейцарії, але й за її межами. Так, 15 липня 1870 р. в листі П. Лаврову він підкреслив, що «всі наші стосунки з Нечаєвим остаточно розірвані, так що він більше не буде мати ні безпосереднього, ні опосередкованого зв'язку з якими-то не було з наших заходів» [4, с. 29]. Наслідком розриву М. Бакуніна з С. Нечаєвим стала ізоляція останнього в середовищі російської колонії в Женеві та Цюриху. За свідченням відомого революціонера-анархіста М. Сажина переважна більшість російських студентів «гостро негативно ставилась до «нечаєвщини» й у кожної

нової молодой людини зразу ж намагалися визначити її погляди, її ставлення до неї» [18, с. 29]. Зрештою негативне ставлення до С. Нечаєва стало настільки сильним, що він був змушений залишити Швейцарію і переїхати до Лондона.

Іншим виміром тогочасних конфліктів була боротьба за визнання представництва в Міжнародному товаристві робітників (Першому Інтернаціоналі), на яке претендувало декілька емігрантських груп. Свій відбиток на ці процеси накладали непрості стосунки між К. Марксом та М. Бакуніним. Треба зазначити, що в Женеві було створено «Російську секцію Першого Інтернаціоналу», яку очолив М. Утін. Представники цієї організації дбали про безумовну підтримку позицій К. Маркса, намагаючись не допустити до своїх лав прихильників М. Бакуніна. Більше того, за свідченням самого М. Бакуніна, К. Маркс доручив саме М. Утіну зібрати проти лідера анархізму компрометуючі факти. «Саме з цього часу, – як зазначав М. Бакунін, – почали плести відому брехню» [12, с. 209]. Характерним свідченням позиції М. Утіна та його прихильників є лист до К. Маркса у липні 1870 р. У цьому листі підкреслювалося, що «ми повинні бути насторожі, ведучи боротьбу подвійного роду із табором хазяїв та із табором «Solidarite» [організація, до якої входили анархісти, у тому числі й М. Бакунін. – Ю. К.]. Партія «Solidarite» не зупиняється ні перед чим, щоб виконати поставлене перед собою завдання: будь-якою ціною добитися розриву між секціями» [11, с. 172–173].

З іншого боку, секція відмовилася підтримувати і протести на захист С. Нечаєва, які відбулися у Лозанні та Цюриху в березні 1870 р. у зв'язку з намаганням швейцарського уряду заарештувати його [6, с. 9–10]. У підсумку група М. Утіна опинилася в певній ізоляції в середовищі російської емігрантської колонії в Швейцарії, оскільки молодь, що підтримувала М. Бакуніна, переважала [17, с. 12]. Водночас можна посперечатися з радянським дослідником С. Рубановим, який надмірно пафосно подавав роль М. Утіна в російському революційному русі [16, с. 20] або В. Самедовим, який надавав «Російській секції» певну роль «у пропаганді серед передових людей ідей марксизму» [19, с. 150]. У підсумку боротьба прихильників М. Бакуніна і К. Маркса призвела до ситуації, яку добре визначив емігрант В. Озеров у листі до П. Лаврова в серпні 1870 р., де зазначав, що головним в емігрантському житті в Женеві є «суперечки та інтриги» [7, арк. 2]. Більше того вищезгадана «Російська секція Першого Інтернаціоналу» припинила своє існування після розпуску Першого Інтернаціоналу у 1872 р. і більше не відновлюва-

лася в якості організації, а сам М. Утін повернувся до Росії і відійшов від революційної діяльності.

Отже, конфлікти початку 1870-х рр. існували як у вимірах боротьби ідеологій, так і в середині споріднених течій. Ці конфлікти відбувалися з особливим розголосом, проведенням усіляких зібрань, організації кампаній бойкоту та ін. Відірвані від Росії, малочисельні, залишені без реальної справи емігранти були змушені зосереджуватися на тих проблемах, які їм здавалися надто важливими, але, на практиці, нічого не значущими для російського революційного руху. Вихід з подібного становища, яке тривало десятиліттями, міг бути лише у формуванні сталих зв'язків із рухом на батьківщині, виконанні конкретних завдань, отриманих від цього руху. Такі можливості іноді виникали, як наприклад, на початку 1870-х рр. у зв'язку з великим впливом російських студентів у закордонні університети; на початку 1900-х рр., коли соціал-демократи та соціалісти-революціонери за кордоном зробили дуже багато для підготовки революції 1905–1907 рр. Але кожного разу після періоду піднесення наступали часи ізоляції еміграції від Росії й тоді революціонери за кордоном знову поверталися до своїх, часто не зовсім значущих проблем.

І все ж значення подій 1870 р. полягало в тому, що конфлікти дали можливість посилити згуртованість окремих груп іммігрантів, дозволили краще зрозуміти питання, які були актуальними для них у той чи інший момент. Негативною ж стороною конфліктів стало відволікання уваги від дійсних, нагальних проблем російського революційного руху. У цьому сенсі варто звернути увагу на те, що революціонерам, які діяли безпосередньо в Росії, було цілком байдуже до тих проблем, які хвилювали емігрантів. Лише активна участь колишніх емігрантів у «ходінні в народ» у середині 1870-х рр. змогло покращити ставлення російського революційного руху до еміграції.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Архив Н.А. и Н. П.Огаревых. Москва; Ленинград: Госиздат, 1930. 333 с.
2. **Буслаев Ф. И.** Мои воспоминания. Москва: Издание В. Г. Фон-Бооля, Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1897. 387 с.
3. **[Венюков М.И.]** Из воспоминаний М. И. Венюкова. Амстердам: Тип. А. Райфа в Париже, 1896. Кн.2. 1867–1876. 285 с.
4. «Вперед!». 1873–1877. Материалы из архива Валериана Николаевича Смирнова. Dordrecht-Holland: D. Reidel Publishing Company, [1970]. Т. 1. Очерк истории «Вперед». 403 с.

5. **Глинский Б. Б.** Революционный период русской истории (1861–1881 гг.). Исторические очерки. Санкт-Петербург: Издание Т-ва А. С. Суворина. «Новое Время», 1913. Ч. I. 528 с.
6. **[Голицын Н.Н.]** История социально-революционного движения в России. 1861–1881. Глава десятая. Санкт-Петербург: Типография МВД, 1887. 189 с.
7. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. 1762. Оп. 4. Спр. 336.
8. ГАРФ. Ф. 1762. Оп. 4. Спр. 504.
9. Летопись жизни и творчества А. И. Герцена. 1868–1870. Москва: Наука, 1990. 486 с.
10. Герман Александрович Лопатин: Автобиография. Показания и письма. Петроград: Госиздат, 1922. 220 с.
11. **К. Маркс, Ф. Энгельс** и революционная Россия. Москва: Политиздат, 1967. 809 с.
12. Материалы для биографии М.Бакунина. Бакунин в Первом Интернационале. Москва; Ленинград: Госиздат, 1928. Т. 3. 602 с.
13. Нечаев и нечаевцы: Сборник материалов. Москва; Ленинград: Госсоецгиз, 1931. 202 с.
14. **Пирумова Н. А.** Конфликт М. А. Бакунина и С. Г. Нечаева в освещении зарубежной историографии. История СССР в современной западной немарксистской историографии. Критический анализ. Москва: Наука, 1990. С.72–82.
15. Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву. Женева: Украинская типография, 1895. 528 с.
16. **Рубанов С. А.** Я – Николай Петрович. Москва: Политиздат, 1990. 287 с.
17. **Сажин М. П.** Воспоминания о М. А. Бакунине. Москва: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1926. 31 с.
18. **Сажин М. П.** Русские в Цюрихе (1870–1873 гг.). Каторга и ссылка. 1932. № 10 (95). С. 25–78.
19. **Самедов В. Ю.** Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане. Баку: Госиздат Азербайджана, 1962. Т. 1. 763 с.
20. **Тарле Е.** Рецензия на книгу «L'Internationaleet Souvenirs (1864–1878). ParJames Guillaume». Былое. 1907. С. 310–313.
21. **[Татищев С. С.]** Революционное движение в России. 1861–1871 гг. Записка, составленная по Департаменту Полиции. Б. м., б. г. 310 с.

Надійшла до редкол.: 12. 02. 2019

Прорецензовано: 05. 03. 2019